

MOTYWY RELIGIJNE I MAGICZNE UTRWALONE W LUDOWYCH NAZWACH ROŚLIN (NA PRZYKŁADZIE LEKSYKI GÓRALI RABCZAŃSKICH)

Z życiem społeczności wiejskich ściśle związana była – i nadal jest – religijność, nakazy oraz zakazy kościelne sprzyjały bowiem utrzymaniu danego porządku rzeczy. Obok wierzeń i praktyk religijnych trwały również wierzenia i praktyki magiczne – jako jeden ze sposobów ustanawiania rzeczywistości¹. Chrześcijaństwo nigdy jednak nie akceptowało tak fascynujących ludzi zabiegów magicznych, które – dzięki znajomości zaklęć – dawały możliwość wpływania na własny i cudzy los. Religia starała się magię wykorzystać i wprowadzić religijny obraz świata, gdzie los ludzki i siły przyrody były poddane jedynie woli bożej². Przenikanie się pierwiastka chrześcijańskiego i pogańskiego w kulturze ludowej oddaje język, w który wpisane zostały dawne tradycje. Utrwalają je m.in. ludowe nazwy roślin – zwierciadło wierzeń, zwyczajów czy obrzędów, zarówno religijnych, jak i magicznych.

W dotychczasowych opracowaniach językoznawczych można odnaleźć liczne teksty poświęcone gwarowemu słownictwu roślinnemu, m.in. publikacje Wandy Budziszewskiej³, Haliny Pelcowej⁴ czy Jadwigi Waniakowej⁵. Pojawiły

¹ Z. Mach, *Obecność magii* (recenzja), w: D. Jaźwiecka-Bujalska, *Między magią a religią, czyli zabobony i przesady wśród duchowieństwa katolickiego we współczesnej Polsce*, Kraków 2000, s. 8.

² Tamże, s. 7–8.

³ Por. m.in. W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław 1965; też, *Wybrane nazwy roślin ze Szczawnicy i okolic*, „Język Polski” 1985, z. 2–3, s. 158–162; też, *Pierwiastek chrześcijański i pogański w polskiej terminologii botanicznej na tle słowiańskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1986, t. 32, s. 31–37.

⁴ Por. m.in. H. Pelcowa, *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, w: „Język a Kultura”, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska i I. Kamińska-Szmaj, Wrocław 2000, s. 99–116; też, *Językowy obraz roślin w gwarach Lubelszczyzny*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa i H. Duda, Lublin 2002, t. 3, s. 127–144.

⁵ Por. m.in. J. Waniakowa, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków 2012.

się także prace dotyczące nazw utrwalających w swej strukturze sakronimy bądź odwołujących się do wierzeń, przesądów czy uroków, np. artykuły Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej⁶, Macieja Raka⁷, Ewy Rogowskiej-Cybulskiej⁸, Agnieszki Wierzbickiej⁹. Badania nad słownictwem roślinnym prowadzone są na wielu płaszczyznach, przy wykorzystaniu różnych metodologii, choć szczególnie znaczenie dla niniejszego tekstu mają opracowania, których autorzy dążą do ujawnienia sposobu kategoryzowania rzeczywistości przez wiejską wspólnotę językowo-kulturową¹⁰. Zgromadzone nazwy poddawane są jednak głównie analizie semantycznej, rzadziej analizie ilościowej.

Celem artykułu jest próba określenia liczby gwarowych nazw roślin motywowanych skojarzeniami religijnymi oraz magicznymi na tle całego odnotowanego zasobu ludowej leksyki botanicznej. Zbiór ten obejmuje także nazwy gwarowe odzwierciedlające w swojej strukturze semantycznej właściwości fizyczne rośliny, miejsce występowania, pochodzenie czy praktyczne wykorzystanie gatunku¹¹. Analiza prowadzić ma również do odtworzenia ludowej wizji świata, sposobu myślenia społeczności wiejskiej utrwalonych w ludowych nazwach roślin, na których powstanie rzutowały tradycje dawnej kultury – religia i magia. Ponadto w artykule poszukiwano odpowiedzi na pytanie o relacje między pierwiastkiem chrześcijańskim a pogańskim w kulturze ludowej. Język utrwała bowiem wyrosły z określonej praktyki społecznej zbiór doświadczeń danej wspólnoty, jest swego rodzaju magazynem informacji o rzeczywistości, wypełnianym w ciągu wielu pokoleń¹².

Materiał – ludowe nazwy roślin – zebrano w latach 2013–2014 podczas nieoficjalnych rozmów z mieszkańcami kilku wsi w południowo-zachodniej

⁶ S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Sakronimy w polskim ludowym obrazie ziół*, w: *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosyłowi*, red. H. Pelcowa, Lublin 2010, s. 277–289.

⁷ M. Rak, *Kwiatki Matki Bożej. Góralskie fitonimy odwołujące się do świętych i Matki Bożej*, w: *Turystyka religijna na obszarach górskich*, red. A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, Nowy Targ 2009, s. 447–457.

⁸ E. Rogowska-Cybulska, *Nazwy roślin motywowane słownictwem religijnym w „Słowniku gwar kaszubskich” Bernarda Sychty*, „Rocznik Gdański” 2004, t. 64, z. 1/2, s. 125–135.

⁹ A. Wierzbicka, *Magia, wierzenia a gwarowe określenia roślin*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 2012, t. 58, s. 363–372.

¹⁰ Por. np. H. Pelcowa, *Językowy obraz roślin...*, s. 127–144.

¹¹ Tekst ma na celu jedynie zasygnalizowanie pewnych zagadnień związanych z ludowym nazewnictwem roślinnym. Uzyskanie pewniejszej odpowiedzi na pytanie o liczebność gwarowych nazw botanicznych motywowanych odniesieniami kulturowymi wymaga dalszych badań.

¹² J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995, s. 44.

części województwa małopolskiego, w powiecie nowotarskim: w Bielance, Rokicinach Podhalańskich, Sieniawie, Skawie, Spytkowicach oraz Rabie Wyżnej¹³. Miejscowości te są położone w małopolskim obszarze dialektalnym¹⁴, a charakterystyczna dla tego regionu jest gwara podhalańska. Jej odmienność od języka ogólnopolskiego oraz innych gwar przejawia się na płaszczyźnie fonetycznej i morfologicznej szczególnie w języku reprezentantów najstarszego pokolenia.

Ludowe określenia botaniczne oraz ich motywacje semantyczne podawane przez informatorów odnotowywano lub nagrywano. Zgromadzono 198 gwarowych nazw roślin określających 143 gatunki. Różnica między liczbą desygnatów a liczbą nazw wynika z przyjęcia przez użytkowników języka różnych punktów widzenia w procesie nominacji, por. *dmuxávyyc / mǎj / mlyc*¹⁵ (mniszek pospolity, *Taraxacum officinale*)¹⁶; *jadvǐski / ǐyśy•ńâk / mǔrcin / mǔrcínjki / mǐxâuki* (aster gawędka, *Aster amellus*); *żuravýyc / kryf Xrystusa / žyle šfýntoǎjâjskǐe* (dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*). W wypadku nazw złożonych, dwu- lub wieloelementowych, np. *uzy Matki B^woskǐyjǐ* (drzączka średnia, *Briza media*), *lǔje pasce* (wyżlin większy, *Antirrhinum majus*), analizie podlegał wyłącznie człon, którego motywację semantyczną przedstawił respondent. Zgromadzona leksyka objęła nie tylko słownictwo dyferencyjne (lokalne oraz ogólnogwarowe), lecz także leksykę wspólną różnym odmianom polszczyzny¹⁷, zatem przynależną również gwarze.

Odnotowane słownictwo przyporządkowano do czterech nadrzędnych kategorii pojęciowych, takich jak cechy fizyczne desygnatu, czas i miejsce wegetacji, wartość użytkowa oraz odniesienia kulturowe (religia i magia). Niniejsze rozwiązanie wynika z przyjętego założenia, że człowiek, nazywając określony desygnat bądź objaśniając słownictwo zgodnie z istniejącym w danej społeczności językowo-kulturowej systemem wartości oraz obowiązującymi wierzeniami

¹³ Mieszkanką niniejszej miejscowości jest pisząca te słowa; fakt ten znacznie ułatwił nawiązanie kontaktów z informatorami.

¹⁴ S. Dubisz, H. Kraś, N. Kolis, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995, s. 79.

¹⁵ W artykule zastosowano uproszczony zapis fonetyczny. Nie zaznaczano dźwiękłości (*t, d*) oraz fonetyki międzywyrazowej (np. *cosnyg ńyźvǐjǐ* zamiast *cosnyg ńyźvǐjǐ*). Nazwy własne zapisywano wielką literą (np. *bućiki Matki B^woskǐyjǐ*).

¹⁶ Polskie oraz łacińskie nazwy roślin ułatwiają rozpoznanie desygnatu. Identyfikacji dokonano na podstawie listy roślin naczyniowych Polski, zob. Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając, M. Zając, *Flowering Plants and Pteridophytes of Poland. A Checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 2002.

¹⁷ Termin zaczerpnięty od A. Markowskiego, zob. tegoż, *Polszczyzna końca XX wieku*, Warszawa 1992, s. 16.

czy ogólną wiedzą, redukuje złożoność otaczającej go rzeczywistości¹⁸. Naiwna kategoryzacja porządkuje zatem ogrom świata, oswajając go zarazem¹⁹. Wyodrębnione grupy nazw mogą więc obrazować typowy dla społeczności wiejskiej sposób myślenia o świecie²⁰.

W klasyfikacji wyrazów do wyodrębnionych grup nadrzędne było wyjaśnienie respondenta co do motywacji danej nazwy. W większości wypadków informatorzy odkrywali na nowo elementy, które stały się motywem pierwotnym w procesie nominacji, a zatem cechy roślin (np. barwa, kształt, zapach, smak), czas i miejsce wegetacji itd. Cechę danego gatunku dostrzegano przez jego nazwę, która – w wielu wypadkach – sięga początków języków słowiańskich²¹. Z motywacją właściwą (pierwotną) niejednokrotnie zbiegała się jednak etymologia ludowa, definiowana przez Witolda Cienkowskiego jako synchroniczna motywacja semantyczna – motywacja, jaką wyraz przybrał, funkcjonując w języku²². Objaśnianie nazw roślin prowadzi nie tylko do ujawnienia wpisanych w ich strukturę wyrazów oznaczających cechę, „która była uważana za podstawę nazwania [...], czyli była tzw. motywem pierwotnym”²³, lecz także do pokazania sposobu myślenia oraz postrzegania otaczającej rzeczywistości²⁴. Eksplicacje użytkowników języka są bowiem zależne od obowiązujących w danej wspólnocie językowo-kulturowej norm, systemu wartości, wierzeń czy przesądów, które – za Haliną Kurek – nazwać można wspólną bazą doświadczeniową²⁵.

Analiza zgromadzonego materiału wskazuje, że człowiek, nazywając rośliny, bierze przede wszystkim pod uwagę cechy fizyczne desygnatów – do niniejszej kategorii można włączyć niemal 70% określeń (136 nazw). Motywem pierwotnym w procesie nominacji są: barwa, np. *cyrńice* (jeżyna krzewiasta, *Rubus fruticosus*), *śiwe butki* (tojad mocny, *Aconitum firmum*), kształt, np. *k^uũniki* (tojad mocny, *Aconitum firmum*), *klucyki* (pierzysnek wyniosły, *Primula elatior*; pierzysnek lekarski, *Primula veris*), zapach, np. *įapcovník* (pelargonia wonna, *Pelargonium odoratissimum*), *śmįyrżyle* (aksamitka wzniesiona, *Tagetes erecta*), smak, np. *kapuścūra* (szczaw zwyczajny, *Rumex acetosa*), *g^uũrycka* (goryczka kropkowana,

¹⁸ Por. H. Kurek, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków 2003, s. 40; A. Piechnik, *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, Kraków 2009, s. 33.

¹⁹ Por. J. Bartmiński, *Styl potoczny*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, red. tenże, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław 1993, s. 127.

²⁰ Por. R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, w: *Encyklopedia kultury...*, s. 354.

²¹ J. Waniakowa, *Polskie gwarowe nazwy...*, s. 115–116.

²² W. Cienkowski, *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa 1972, s. 66–67.

²³ M. Dokulil, *Teoria derywacji*, tłum. A. Błuszcz i J. Stachowski, Wrocław 1979, s. 149.

²⁴ Por. H. Pelcowa, *Nazwy roślin w świadomości...*, s. 99.

²⁵ H. Kurek, *Przemiany leksyki gwarowej...*, s. 41.

Gentiana punctata), wrażenia dotykowe, np. *aksamitki* (aksamitka wzniesiona, *Tagetes erecta*; aksamitka wąskolistna, *Tagetes tenuifolia*), *k^uoće uapki* (kocanki piaskowe, *Helichrysum arenarium*; szarotka alpejska, *Leontopodium alpinum*), wydawany dźwięk, np. *kšyjšć / skšyp* (skrzyp polny, *Equisetum arvense*), zjawiska ruchowe, np. *p^uovŭj / vŭlyc* (powój polny, *Convolvulus arvensis*), *u^uražnik* (niecierpek pospolity, *Impatiens noli-tangere*).

Z analizy zebranej leksyki wynika, że rzeczywistość pozajęzykowa jest odbierana głównie zmysłami. Dominującą rolę w percepcji odgrywa wzrok, jednak poznanie odbywa się także przez dotyk, węch, smak, sporadycznie słuch. Jak pisze Halina Kurek, ze zmysłowym postrzeganiem świata wiąże się swoisty dla społeczności wiejskiej typ racjonalności adaptacyjnej (instrumentalnej), opartej na konkretnym widzeniu otaczającej rzeczywistości²⁶. Nominowane obiekty nie tylko mają sprecyzowaną barwę, kształt czy smak, lecz także rosną w określonym czasie oraz przestrzeni, mają uściślone znaczenie użytkowe. Nazwy związane z tymi czynnikami są również liczne – kategoria uwarunkowana czasem i miejscem vegetacji obejmuje 31 określeń (ok. 15,5% zasobu), do kategorii nazw, które utrwalają wartość użytkową gatunków, wchodzi natomiast 34 nazwy (17% ogółu). Użytkownik języka w akcie nominacji uwzględnia czas kwitnienia, np. *įsy•ňák* (aster gawędka, *Aster amellus*), *majovňicka* (konwalijka dwulistna, *Maianthemum bifolium*), *grudňák* (szlumbergera, *Schlumbergera*), owocowania, np. *žimňfka* ('odmiana jabłoni, *Malus*'), tudzież wysiewu desygnatów, np. *įażyc* (jęczmień zwyczajny, *Hordeum vulgare*), ponadto miejsce ich występowania, np. *p^uodvŭřnica* (rdest ptasi, *Polygonum aviculare*), *pšilascki* (przylaszczka pospolita, *Hepatica nobilis*), czy pochodzenia, np. *amerykŭny* (rącznik pospolity, *Ricinus communis*), *krakovjaki* (pelargonia rabatowa, *Pelargonium zonale*). Dla mieszkańców wsi znaczenie ma również wartość użytkowa określonych gatunków botanicznych, ich przydatność w gospodarstwie, np. jako pokarmu dla zwierząt, por. *kjyubášnik* (lebidka majeranek, *Origanum majorana*), *šfňoxa* (podagrycznik pospolity, *Aegopodium podagraria*), *k^uobylák* (szczaw lancetowaty, *Rumex hydrolapatum*), oraz możliwość zastosowania w medycynie ludowej, por. *zrost* (żywakost lekarski, *Symphytum officinale*), *aňginka* (pelargonia pachnąca, *Pelargonium graveolens*). Pojawiły się również nazwy roślin uwydatniające szkodliwy czy zębny wpływ na ludzi, np. *kuľibaba* (widłak jałowcowaty, *Lycopodium annotinum*; widłak goździsty, *Lycopodium clavatum*), *m^uordovňik* (tojad mocny, *Aconitum firmum*), a nawet bezużyteczność, małą wartościowość z punktu widzenia mieszkańców, np. *puňka* (jabłoń dzika, *Malus sylvestris*), *pšŭrka* (bliźniczka psia trawka, *Nardus stricta*; jabłoń dzika, *Malus sylvestris*), *pšá tráfka* (rdest ptasi, *Polygonum aviculare*).

²⁶ Tamże, s. 46.

Gwarowe nazwy roślin, których motywem pierwotnym była cecha fizyczna desygnatu, stanowią niewątpliwie najliczniejszą grupę zebranego słownictwa ludowego. Postrzeganie rzeczywistości i zarazem akt nominacji ukierunkowane są bowiem najczęściej na określony, wyrazisty element świata przyrody. W gwarowych nazwach botanicznych roślin nieczęsto ukazywana jest szersza perspektywa, „odniesienie do innego ważniejszego i znacznie większego obiektu”²⁷.

Nazwy motywowane czynnikami kulturowymi (religią i magią) stanowią jedynie 9% zgromadzonej leksyki²⁸. Do zbioru włączono 18 nazw ludowych (14 związanych z wiarą, 4 – z praktykami magicznymi) nadanych 17 desygnatom. Biorąc pod uwagę aspekt ilościowy, stwierdzić można, że pierwiastek chrześcijański i pogański rzadko odrywał rolę w procesie nadawania roślinom nazw. Akt nominacji był raczej ukierunkowany na wyróżniające się w porównaniu z innymi gatunkami cechy fizyczne desygnatu. Społeczność wiejska zwraca bowiem uwagę przede wszystkim na kształt, barwę rośliny, także jej zapach czy smak, miejsce występowania czy porę kwitnienia, jawiąc się tym samym jako baczny obserwator i interpretator przyrody, oczywiście na własny, naiwny sposób. Niekiedy użytkownik gwary w momencie tworzenia nazwy obejmował dany obiekt wraz z otaczającym go światem. Rzeczywistość zewnętrzna, w której mieści się desygnat, stawała się tym samym motywem pierwotnym²⁹.

Właściwości fizyczne nominowanych desygnatów odzwierciedla także struktura części gwarowej leksyki botanicznej motywowanej względami kulturowymi. Większość kilkuelementowych nazw składa się z członu głównego oraz określającego. W członie głównym wyeksponowane zostało relacyjnie podobieństwo desygnatu do innego – znanego i bliskiego podmiotowi nominującemu – obiektu rzeczywistości pozajęzykowej, m.in. części ciała ludzkiego, np. *B^uoze lisko*

²⁷ Tamże, s. 73.

²⁸ Suma danych procentowych wynika z płynności granic wyznaczonych kategorii. Złożona motywacja części jednostek leksykalnych spowodowała, że niektóre określenia zaklasyfikowano do dwu grup. O problemie granic i składu leksykalnego pola pisał Ryszard Tokarski, zob. tegoż, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013, s. 259–260; por. tenże, *Słownictwo jako interpretacja...*, s. 355. Przedstawione wyniki będą się oczywiście różnić w zależności od przyjętej przez badacza klasyfikacji, terenu badań czy liczby zgromadzonych jednostek leksykalnych. Niemniej jednak wydaje się, że stosunek ilościowy między poszczególnymi grupami nazw roślin może być zbliżony. Przepuszczenie to potwierdzają m.in. badania Ewy Rogowskiej-Cybulskiej. Badaczka wykazała, że nazwy roślin motywowane słownictwem religijnym zawarte w *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* Bernarda Sychty stanowią ok. 5% ogólnego zasobu fitonimicznego (ponad tysiąc jednostek leksykalnych). Zob. E. Rogowska-Cybulska, *Nazwy roślin motywowane słownictwem religijnym...*, s. 125–126.

²⁹ Por. H. Kurek, *Punkt widzenia w językowym obrazie świata społeczności wiejskiej*, w: *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin 2004, s. 216; H. Kurek, *Przemiany leksyki gwarowej...*, s. 98.

(podbiał pospolity, *Tussilago farfara*), *Aronove* ^u*uxo* (cantedeskia etiopska, *Zantedeschia aethiopica*), rzeczy, np. *bućiki Matki B^uoskⁱyi* (obuwik pospolity, *Cypripedium calceolus*), substancji, np. *kryf Xrystusa* (dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*), itp. W procesie nominacji uwzględniono najpierw to, co wynika z percepcji zmysłowej – dostrzeżono wyróżniające się, nieprototypowe cechy fizyczne gatunku, dopiero później w nazwę wpisany został element kultury ludowej. W wymienionych przykładach sakronim stanowi wyłącznie element określający człon główny nazwy rośliny³⁰.

Wiara chrześcijańska zajmuje niewątpliwie istotne miejsce w świadomości ludzi żyjących na wsi. Człowiek, „wierząc w ustanowiony ład i prawa boskie”, próbuje zatem tłumaczyć rzeczywistość zgodnie z przyjętymi przez siebie wartościami³¹. Silne przywiązanie do religii odzwierciedlają nie tylko tradycja, lecz także gwarowe nazwy roślin³².

W zebranym słownictwie gwarowym pojawiają się jednostki leksykalne odnoszące się do Boga: *B^uoze żżyfko* (bylica boże drzewko, *Artemisia abrotanum*), *B^uoze licko* (podbiał pospolity, *Tussilago farfara*). Społeczność wiejska przez porównanie wybranego gatunku do istoty nadprzyrodzonej, której przypisuje się cechy niezwykłe, wykraczające poza ziemską codzienność, podkreśla tym samym wyjątkowość desygnatu, jego szczególne właściwości fizyczne, por. *B^uoze żżyfko rūsne v ^uogrūtku / m^uocno pāxne / bo B^uoğiyım pāxne / tag ĵagby tajymnicum / i daje se do žiz do bukjetuv na Matke B^uoskum Žiylnum // żżyfko bo pyvne to ze pšypominā žżyvo ⁱino mnyise jes; B^uoze licko – bo vjys / ĵag jez liżż na vjesne to z drugijj strūny jez gūažušyŷki / taki ślicny / no ⁱiše B^uoze licko / bo luckje licko to jez ruzne he / mā pjeği mā xrosty mā to / a ^uin jes taki z vjyrxu normalne žyjljny a p^uot spodym jes takim delikatnym v^uosyckijm takim kutnyrym / ale he cāukijm / ale takim gūažuńcim p^uokryty.*

W hierarchii bytów Bóg stoi najwyżej, nie ingeruje jednak w ludzkie życie, pozostaje bierny, jego wolę wypełniają natomiast Chrystus, Matka Boska oraz święci, którzy pośredniczą między Stwórcą a człowiekiem. Ich imiona także zakrepiły w strukturze ludowych nazw roślin, por. *kryf Xrystusa* (dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*), *bućiki Matki B^uoskⁱyi* (obuwik pospolity, *Cypripedium calceolus*), *ży Matki B^uoskⁱyi* (drzączka średnia, *Briza media*), *v^uoski Matki B^uoskⁱyi* (wierzbówka kiprzyca, *Chamaenerion angustifolium*). Szczególnie odzwierciedla się w niniejszych jednostkach dyferencyjnych kult, jakim społeczność wiejska otacza Matkę Boską. Maryja jawi się jako istota

³⁰ Por. S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Sakronimy...*, s. 282–283.

³¹ A. Wierzbicka, *Świat człowieka odzwierciedlony w fitonimach*, w: *Świat ukryty w słowach czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*, red. I. Generowicz, E. Kaczmarek, I.M. Doliński, Warszawa 2009, s. 422.

³² Por. S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Sakronimy...*, s. 281.

piękna, doskonała, nieskazitelna (por. *bućiki Matki B^uoskiyi bo sum jag maue bućiki / gadaim ze to tylko Matka B^uoska mogua^{ino} miyc; bo po tym jak psekfitne to ma takje pijkne nasunka / taki puseg jak^uod mlyca dmuxafca / ale takje uadne / iⁱ u^une se tag vysuajim s tyk torybek / i dlatego to nazyvuli vuoski Matki Buoskiyi*), ale także przepełniona bólem (por. *uzy Matki B^uoskiyi to trava / bo ma kuoski jag uzy Matki B^uoskiyi cyrpjuncyi*). Męczeństwo Chrystusa oddaje nazwa dziurawca, z którego napar przypomina użytkownikom języka krew, por. *to jez lyncice zyle na ruzne x^uuroby / kryf no bo napar ma m^uocno cyrvuny k^uolur / muvili ze mi^u p^uot kszym rus / ii ta kryf co z boku Xrystusovego vypunyua to polyc^una na ne*. Budowa gwarowych określeń roślin upamiętnia także świętych, por. *lilija Sfyntygo Iuzyfa* (lilia biała, *Lilium candidum*), *zyle sfyntoiajskie* (dziurawiec zwyczajny, *Hypericum perforatum*). I w tym wypadku podstawą nazwy jest składnik kategoryzujący, sakronim zaś pełni funkcję przydawki klasyfikującej, rodzajowej. Motywacja niniejszych nazw wskazuje ponadto na inny czynnik, który w akcie nominacji wziął pod uwagę podmiot mówiący, mianowicie czas kwitnienia, por. *lilija Sfyntygo Iuzyfa bo kfitne na Sfyntygo Iuzyfa; zyle sfyntoiajskie dlatego ze kfitne akurad v^uokolicak Sfyntygo Jana*.

W leksyce mieszkańców wsi pojawiły się nazwy roślin kojarzone z postaciami czy miejscami biblijnymi i związanymi z nimi historiami, np. *Iudasove srybrniki* (miesięcznica roczna, *Lunaria annua*), *Aronove uxo* (cantedeskia etiopska, *Zantedeskia aethiopica*), *gvjazda betlyjyska* (wilczomlec piękny, *Euphorbia pulcherrima*), *trumba jeryxuiska* (bieluń dziedzierzawa, *Datura stramonium*). W tworzonych przez społeczność nazwach gwarowych odzwierciedla się wyniesiona z Kościoła wiedza, która staje się podstawą tworzenia podań ludowych, legend, apokryfów, por. *no jag Iudasove srybrniki^uokrugue i srybrne / cymu Iudasove / no byuo to tag ze Iudaz ruçy srybrniki na zymje / zycim muvili zeby ve Vylkum S^uobote suk^uy f trave pinaskuf / to moze to ty^u stunt*. Eksplikacja nie zawsze jest dla informatorów prosta do sformułowania. Może to wynikać nie tyle z braku wyrazistości etymologicznej nazwy, ile z indywidualnego doświadczenia i wiedzy respondenta, np. o nazwie *Aronove uxo*: *bo takje ma jedno uxo / ale Aronove uxo to tylko tu zafse gadaim stare bapki; trumba jeryxuiska bo to jez najvijnyska trumba jeryxuiska jaka gzm / a bo un ma takje b^uaje trumby / kielixy; bo to kst^uytym to ja^u gvjazdecka / to tyn co se na B^uoze Narozyne cšyma / bo to ta^u gada^uli ze to ja^u gvjazda betlyjyska*. W strukturę nazw, które wiążą się z osobami boskimi, nie zawsze wpisany jest sakronim, por. *totys* (rdest plamisty, *Polygonum persicaria*). Jak wyjaśnia jedna z informaterek, *jez lygynnda ze jag zbiryuli zyle sfynic to Matka B^uoska vzya paluskami tyn listecge i gada / to tyz vece / i^uo tygo zostau totys / bo zbiryuli takje same slaxytne zuua a tygo ne*. Społeczność wiejska nie bez powodu snuje niezwykle historie wokół postaci boskich, pozwalają one bowiem lepiej zrozumieć otaczającą człowieka rzeczywistość.

Do kategorii nazw motywowanych względami religijnymi można także zaliczyć nazwę *duski* (miechunka rozdęta, *Physalis alkekengi*). Jednostka ta odzwierciedla ludowe wierzenia w istnienie duszy oraz w życie pośmiertne, por. *a bo to dlã du• zanošyli na cmyntãš / *ũne takje šum suxe to dugo šyžum*.

Odniesienia do osób boskich czy świętych utrwalone w gwarowych nazwach roślin świadczą o silnym przywiązaniu wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej do religii katolickiej. Najliczniejszą grupę stanowią naturalnie określenia, w których strukturze zakrzepły postacie Boga oraz Matki Boskiej. Jej kult ma dla mieszkańców wsi szczególne znaczenie.

Niejednokrotnie podstawą w procesie nominacji stawały się właściwości magiczne gatunków botanicznych. „Do niedawna jeszcze kultury wiejskie cechowały się świadomością mityczno-magiczną. Była ona niejako nieodłączną częścią życia codziennego na wsi”³³. Niezwykła „moc przypisywana roślinom wynikała z wierzeń odnoszących się do ich powstania, cech wyglądu, a wreszcie działania – leczniczego bądź trującego”³⁴. W zebranym materiale pojawiają się jednak tylko cztery nazwy gwarowe związane z magią. Dawne rytuały zanikają bowiem pod wpływem kultury chrześcijańskiej. Analizowane słownictwo botaniczne świadczy mimo wszystko o szczególnej roli „wierzeń i praktyk magicznych w kulturze ludowej”, wpływających „ze sposobu wyjaśniania niezrozumiałych (a przez to budzących lęk) zjawisk przyrody, z przypisywania jej tajemnych sił, które oddziałują na człowieka i na jego najbliższe otoczenie”³⁵.

W zebranym materiale pojawiają się nazwy utrwalające pozytywną moc danych gatunków botanicznych: *žyžyko scyjšćã* (grubosz jajowaty, *Crassula opata*), *lubsceg* (lubczyk ogrodowy, *Levisticum officinale*) oraz *žyvŷnyńšyũ* (dziewięsił pospolity, *Carlina vulgaris*). Rośliny, według ludności wiejskiej, przynoszą miłość, szczęście czy też wzmacniają organizm, por. *lubsceg mŷvili ze mã p^uomagaž v miuostkak / lubsceg na lubjyŷe / ale ile f tym prãvdy; vyglũndã jag žyžyko / *ino mŷnyše / mŷãuo davać scyjšće* (eksplikacja nazwy *žyžyko scyjšćã*); *žyvŷnyńšyũ / šyũ / bo šyũa / daje šyũe / pevŷe co tym lecyli*.

Wśród odnotowanych gwarowych jednostek botanicznych odnaleźć można także określenie nadane roślinie o złych mocach, mianowicie *nytotã* (widłak goździsty, *Lycopodium clavatum*). Ze słowem tym wiąże się kwestia tabu, wynikająca z niebezpiecznych właściwości gatunku. Jak zaznacza Jadwiga

³³ J. Waniakowa, *Pokrzyk wilcza jagoda – polskie nazwy gwarowe rośliny magicznej, w: W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, red. S. Cygan, Kielce 2007, s. 215.

³⁴ Tamże, s. 215.

³⁵ J. Waniakowa, *Polskie gwarowe nazwy...*, s. 116; por. też, *Pokrzyk wilcza jagoda...*, s. 216.

Waniakowa, nie wypowiada się „prawdziwej” nazwy rośliny, by nie przywołać złego³⁶, por. *to ñy ta ñytota / ñe mǔvǔli ʷo ñyj / bo to ñyby carożyjskie mʷoce mǔ.*

Ludowe nazwy roślin motywowane magią i religią stanowią grupę nieliczną w stosunku do jednostek, których podstawą w procesie nominacji były wyłącznie rzadko spotykane, wyraziste cechy fizyczne desygnatów. Rzeczywistość pozajęzykowa jest odbierana za pomocą zmysłów, dlatego też człowiek, nazywając rośliny, bierze przede wszystkim pod uwagę kształt, barwę, jakość i smak rośliny. Dla mieszkańców wsi znaczenie mają również wartość użytkowa traw, ziół czy chwastów (przydatność w gospodarstwie, właściwości lecznicze), niekiedy czas kwitnienia, owocowania czy wysiewu roślin, ich miejsce występowania. Postrzeganie gatunków botanicznych jest uzależnione także – choć w mniejszym stopniu – od kultury społeczności wiejskiej, religii i magii. Nazwy zawierające sakronim świadczą o silnym przywiązaniu wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej do religii katolickiej³⁷. W ludowych nazwach roślin utrwalała została również wiara w magiczną moc roślin, pozytywną oraz negatywną, należącą do sfery tabu. Gwarowe słownictwo botaniczne może pełnić tym samym funkcję ostrzegawczą, utrwaląc zwyczaje czy wyrażać stosunek społeczności wiejskiej do danych osób lub obiektów.

Pojawienie się w leksyce gwarowej nazw roślin, w których odzwierciedla się pierwiastek zarówno chrześcijański, jak i pogański, świadczyć może o tym, że w kulturze ludowej religia i magia nie wykluczają się, lecz uzupełniają. Magia, mimo dominujących praktyk religijnych, nakazów i zakazów kościelnych, braku akceptacji dla wierzeń charakterystycznych dla kultury pierwotnej, przedchrześcijańskiej, istnieje „jako coś oczywistego, niepodlegającego dyskusji, będącego częścią życia”³⁸. Praktyki magiczne w żadnej mierze nie pomniejszają wartości i nie zubożają religijnego obrazu świata, który jest tak istotny dla wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej i głęboko w niej zakorzeniony. W kulturze ludowej elementy racjonalne oraz irracjonalne współistnieją i odzwierciedla to doskonale język.

Bibliografia

- Anusiewicz J., *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1995.
 Bartmiński J., *Styl potoczny*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993.

³⁶ Por. też, *Polskie gwarowe nazwy...*, s. 117.

³⁷ Por. np. A. Wierzbicka, *Magia, wierzenia...*, s. 367.

³⁸ Z. Mach, *Obecność magii...*, s. 7.

Budziszewska W., *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław 1965.

Budziszewska W., *Wybrane nazwy roślin ze Szczawnicy i okolic*, „Język Polski” 1985, z. 2–3.

Budziszewska W., *Pierwiastek chrześcijański i pogański w polskiej terminologii botanicznej na tle słowiańskim*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1986, t. 32.

Cienkowski W., *Teoria etymologii ludowej*, Warszawa 1972.

Dokulil M., *Teoria derywacji*, tłum. A. Bluszcz i J. Stachowski, Wrocław 1979.

Dubisz S., Kraś H., Kolis N., *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa 1995.

Kurek H., *Punkt widzenia w językowym obrazie świata społeczności wiejskiej*, w: *Punkt widzenia w języku i kulturze*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz, Lublin 2004.

Kurek H., *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków 2003.

Mach Z., *Obecność magii* (recenzja), w: D. Jaźwiecka-Bujalska, *Między magią a religią, czyli zabobony i przesady wśród duchowieństwa katolickiego we współczesnej Polsce*, Kraków 2000.

Markowski A., *Polszczyzna końca XX wieku*, Warszawa 1992.

Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zając A., Zając M., *Flowering Plants and Pteridophytes of Poland. A Checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski*, Kraków 2002.

Niebrzegowska-Bartmińska S., *Sakronimy w polskim ludowym obrazie ziół*, w: *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosyłowi*, red. H. Pelcowa, Lublin 2010.

Pelcowa H., *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, „Język a Kultura” 2000, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska i I. Kamińska-Szmaj.

Pelcowa H., *Językowy obraz roślin w gwarach Lubelszczyzny*, w: *Język polski. Współczesność. Historia*, red. W. Książek-Bryłowa i H. Duda, Lublin 2002, t. 3.

Piechnik A., 2009, *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, Kraków.

Rak M., *Kwiatki Matki Bożej. Góralskie fitonimy odwołujące się do świętych i Matki Bożej*, w: *Turystyka religijna na obszarach górskich*, red. A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz, Nowy Targ 2009.

Rogowska-Cybulska E., *Nazwy roślin motywowane słownictwem religijnym w „Słowniku gwar kaszubskich” Bernarda Sychty*, „Rocznik Gdański” 2004, t. 64, z. 1/2.

Tokarski R., *Słownictwo jako interpretacja świata*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993.

Tokarski R., *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin 2013.

Waniakowa J., *Pokrzyk wilcza jagoda – polskie nazwy gwarowe rośliny magicznej*, w: *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, red. S. Cygan, Kielce 2007.

Waniakowa J., *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków 2012.

Wierzbicka A., *Świat człowieka odzwierciedlony w fitonimach*, w: *Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*, red. I. Generowicz, E. Kaczmarska, I.M. Doliński, Warszawa 2009.

Wierzbicka A., *Magia, wierzenia a gwarowe określenia roślin*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 2012, t. 58.

Streszczenie

Motywy religijne i magiczne utrwalone w ludowych nazwach roślin (na przykładzie leksyki górali rabczańskich)

Przedmiotem artykułu jest opis ludowych nazw roślin, w których strukturze utrwalone zostało słownictwo związane z religią i magią. Autorka podejmuje się także próby określenia relacji między pierwiastkiem chrześcijańskim a pogańskim. Zgromadzony materiał obejmuje słownictwo gwarowe mieszkańców kilku wsi podhalańskich. Biorąc pod uwagę eksplikacje respondentów, odnotowane nazwy ludowe przyporządkowano do czterech nadrzędnych kategorii: cechy fizyczne desygnatu, czas i miejsce wegetacji, wartość użytkowa oraz odniesienia kulturowe (religia i magia). Pozwoliło to wskazać, jaki procent ogólnego zasobu botanicznego stanowią nazwy roślin, na których powstanie wpłynęły wierzenia ludowe. W tekście opisano 18 gwarowych jednostek leksykalnych, pozwalających zrekonstruować ludową wizję świata, a także odkryć wartościowanie i sposób myślenia wspólnoty wiejskiej. Analiza wykazała, że postrzeganie gatunków botanicznych zależy w dużej mierze od społecznych ram kulturowych. Ludowe nazwy roślin, zawierające w swej strukturze sakronimy, np. *Bóg*, *Chrystus*, *Matka Boska*, świadczą o silnym przywiązaniu wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej do religii katolickiej. Słownictwo botaniczne dowodzi również, jak szczególna jest w kulturze ludowej rola wierzeń i praktyk magicznych. W zebranych materiale pojawiają się mimo to nieliczne nazwy roślin związane z magią. Dawne rytuały zanikają bowiem pod wpływem kultury chrześcijańskiej. Wydaje się jednak, że elementy racjonalne i irracjonalne w kulturze ludowej współistnieją i odzwierciedla je język.

Summary

**The Religion and the Magic Set in Folk Plant Names
(examples of the lexis of highlanders living near Rabka)**

The article deals with folk names of plant species, which are constituted by word and proper names typical of the religious and magical vocabulary. It addresses some problem of relation between pagan and Christian elements also. The analysis has been developed on the basis of the material collected in the several villages located in Podhale region. Category of the dialectal botanical lexis items was decided on the basis of the semantic motivation of names given by informers. All the collected folk plant names are included in four superior groups such as physical characteristics of the designate, time and place of vegetation, useful properties and cultural references – religion and magic. It allows to evaluate what percentage of the general phytonymic lexis are plant names motivated by folk beliefs. Moreover, the paper describes 18 dialectal plant names of species, in which the folk vision of the world, the way of thinking and the value of the rural community were set. The analysis indicates that the perception of botanical species depends on the culture of the rural community. The folk plant names containing the divine names or saints names, e.g. *God, Christ, the Virgin Mary*, confirm the strong attachment to the Catholic religion by the rural linguistic and cultural community. Furthermore, the folk botanical vocabulary points out the special role of beliefs and magical practices in folk culture. However, there are only a few names related to magic, because the rituals disappeared under the influence of Christian culture. Nevertheless, as it appears rational and irrational elements coexist and reveal in language.